

Dana Caciur-Andreescu

MORLACII
DIN DALMAȚIA
în secolele XV-XVI

Mulțumiri.....	7
Lista de abrevieri.....	14
Introducere.....	17
Capitolul I: Dalmația și vecinii ei în perioada 1409 – 1570.....	44
1.1 Includerea Dalmației în „Stato da Mar”.....	45
1.2 Dalmația venețiană și ofensiva turcă.....	51
1.3 Dalmația venețiană între Habsburgi și Imperiul Otoman.....	57
Capitolul II: Vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice înainte de 1409.....	61
2.1 Vlahii din Serbia medievală.....	61
2.2 Vlahii din Bosnia medievală și Ragusa.....	66
2.3 Vlahii din Dalmația.....	72
Cap. III Morlacii, populație a unei regiuni de graniță.....	84
3.1 Satele locuite de morlaci și negocierile pentru granița Dalmației.....	86
3.1.1 Morlacii și negocierile pentru granița dintre Republica Venețiană și Regatul Maghiar.....	87
3.1.2 Morlacii și negocierile pentru granița dintre Republica Venețiană și Imperiul Otoman.....	90
3.2 Morlacii și eforturile venețiene de protejare a provinciei.....	121
3.2.1 Participarea morlacilor la incursiunile militare și de jaf întreprinse de otomani.....	122
3.2.2 Morlacii și activitățile edilitare ale Veneției.....	125
3.2.3 Morlacii – soldați ai venețienilor.....	137
3.3 Morlacii și uscocii în contextul negocierilor pentru graniță.....	139
3.3.1 Morlacii, victime ale uscocilor.....	140
3.3.2 Complicitatea cu uscocii.....	147
Capitolul IV: Activitățile pastorale ale morlacilor.....	153
4.1 Păstoritul: reguli, practici, litigii.....	154
4.2 Reacții autohtone și soluții venețiene.....	161
4.3 Practicarea semi-nomadismului.....	165
Capitolul V: Activitățile comerciale ale morlacilor.....	167
5.1 Mărfurile aduse de morlaci.....	169
5.1.1 Produse de origine animală.....	169
5.1.2 Produse de origine agricolă.....	176
5.2. Mărfuri cumpărate de morlaci din piețele dalmate.....	183
5.2.1 Produse de origine animală.....	183
5.2.2 Produse de artizanat și alte mărfuri.....	184

5.2.3 Produse de origine agricolă.....	184
5.2.4 Achiziționarea sării	186
5.3 Realizarea schimbului comercial: reguli și piețe	208
5.4 Rutele comerciale	211
5.4.1 Drumul caravanelor	211
5.4.2 Paza caravanelor.....	212
5.4.3 Efectele epidemiilor și ale condițiilor meteorologice nefavorabile asupra caravanelor morlace.....	213
5.5 Alte modalități de implicare a morlacilor în viața economică a Dalmației	218
5.6 Semnificații ale comerțului morlacilor din Dalmația	223
Capitolul VI: Imaginea de răufăcători a morlacilor	227
6.1 Soluțiile venețiene la fărădelegile morlacilor în perioada vecinătății venețiano-maghiare	229
6.2 Soluțiile venețiene la fărădelegile morlacilor în perioada vecinătății venețiano-otomane	232
6.2.1 Furturi și luări de prizonieri	233
6.2.2 Crime.....	234
6.2.3 Falsificare de monede (studiu de caz)	236
Capitolul VII: Morlacii și politica de colonizare venețiană	242
7.1 Morlacii veniți din teritoriile maghiare	243
7.2 Morlacii, imigranți din teritoriile otomane.....	246
7.2.1 Morlacii din teritoriul Zadarului: <i>Morlacchi Istriani</i> (studiu de caz)	249
7.3 Colonizarea morlacilor în Istria	267
7.4 Integrarea și adaptarea morlacilor în spațiul istrian.....	275
Concluzii	285
Bibliografie.....	289
Echivalența toponimelor din Dalmația, Istria și Albania Croată – Italiană	304
Indici	311

PREFAȚĂ

O carte, asemenea unei scrisori, spunea Orhan Pamuk într-un roman de excepție – *Mă Numesc Roșu* – nu comunică doar prin cuvinte. Poți intra în dialog cu ea atingându-i paginile, răsfoindu-le, chiar mirosindu-le. Cu o carte de istorie situația este și mai complicată pentru că, spre deosebire de un roman, vocea din spatele cuvintelor nu este numai a autorului, ci și a nenumăratelor personaje care apar, mai des sau mai rar, în paginile lucrării în cauză. Iar a transforma voci dispartate într-un „cor”, care să ofere cititorilor o privire coerentă asupra unei perioade din trecut constituie o provocare nu tocmai ușor de depășit. Dificultatea este cu atât mai mare când subiectul ales și regiunea în discuție par să fie foarte exotice. Este și cazul cărții de față *Morlacii din Dalmația în secolele XV-XVI* elaborată de Dana Caciur-Andreescu pornind de la o teză de doctorat susținută nu cu mult timp în urmă.

Desigur, romanitatea sud-dunăreană nu reprezintă un subiect nou. Cărți și studii ale istoricilor și filologilor români oferă celor interesați o bibliografie impresionantă, însă lucrarea de față a căutat, din punctul de vedere al documentației și metodologiei, o cale diferită de cea a predecesorilor. Dana Caciur-Andreescu a avut curajul de a urmări istoria unei comunități, definită de venețieni sub numele de „morlaci”, care prin mobilitate și prin ocupațiile tradiționale a creat nu puține probleme raporturilor Veneției cu Ungaria, iar – mai apoi – celor dintre Republică și Imperiul Otoman.

Un obstacol major pentru înțelegerea acestei comunități îl reprezintă faptul că istoria morlacilor poate fi elaborată doar prin apelul la surse „externe” neexistând nici un indiciu despre felul în care cei care sunt descriși sub eticheta sus-amintită s-au definit pe ei înșiși sau despre felul în care s-au raportat la diferiții actori politici care și-au disputat dominația Dalmației.

De aici decurge o a doua dificultate. Decenii de-a rândul școlile naționale de istoriografie din Balcani au încercat să rezolve problema identității etnice a morlacilor, iar un prezumtiv cititor s-ar aștepta să găsească un răspuns tranșant, dacă nu decisiv, în paginile prezentei istorii. Căutând o astfel de rezolvare cititorul în cauză ar putea fi dezamăgit întrucât nu există, până la final, o rezolvare a enigmei. Aceasta nu dintr-o excesivă prudență a autoarei și, cu atât mai puțin, dintr-o lipsă de interes. Decizia de a nu lua în discuție problema caracterului etnic al acestei populații este însă una îndreptățită cât timp – cum am amintit deja – nu avem surse în care morlacii să se definească pe ei înșiși (puținele excepții, tratate în carte, pun nenumărate probleme întrucât au fost scrise în dialect venețian și ne-am putea întreba cine a scris textul respectiv; în plus, am putea avea surpriza ca morlacii să nu se definească altfel

decât ca „supuși loiali ai Republicii Venețiene”), iar oficialii venețieni care au scris despre morlaci au fost interesați nu atât de identitatea lor etnică, cât de consecințele rezultate în urma prezenței acestora în teritoriile venețiene din Dalmația.

Opțiunea pentru sursele venețiene, ca principale mărturii ale investigației, este justificată nu numai prin prisma abilităților lingvistice ale autoarei, cât prin faptul că, fără aceste documente, nu am ști mare lucru despre subiectul în discuție. Arhivele otomane sunt încă departe de a fi organizate și investigate sistematic, în timp ce alte categorii de surse sunt mult mai sărace în detalii. În schimb, documentele emise de autoritățile locale sau centrale ale *Serenissimei* Republici sunt nu numai destul de numeroase, dar ne oferă suficiente exemple despre problemele create de morlaci în teritoriile venețiene și despre modul în care cetatea lagunelor a încercat să le rezolve.

Cele șapte capitole ne poartă, rând pe rând, prin multitudinea de aspecte ale vieților morlacilor din Dalmația. Există o bine-venită definiție a termenilor, în special a etnonimelor morlac-vlah și o justificare a folosirii preponderente a celui dintâi; o trecere în revistă a problemelor metodologice puse de sursele venețiene; o foarte consistentă parte istoriografică cu evidențierea lucrărilor care au avut un impact major în cercetarea morlacilor și, nu în ultimul rând, o prezentare a rezultatelor propriilor cercetări cu contribuții importante în domeniul istoriei politice, sociale, economice a morlacilor. În fiecare capitol există un echilibru bine chibzuit între planul general și cel al detaliului. Autoarea trasează contextul în care s-au derulat fenomenele și evenimentele analizate, observând nu numai că negocierile dintre cele două mari imperii care își disputau regiunea – cel venețian și cel otoman – au modelat viața de zi cu zi a morlacilor, dar și că, în sens invers, morlacii și-au pus amprenta, voluntar sau involuntar, asupra modului în care imperiile amintite au ajuns să coabiteze într-o zonă de frontieră cu nenumărate probleme.

Prin „vocea” venețiană, cartea ne prezintă această comunitate foarte eterogenă și foarte fluidă sub nenumărate aspecte. Morlacii apar atât în calitate de supuși loiali ai Republicii, care desfășurau activități onorabile, dar și ca personaje turbulente care prin pășunat ilegal, banditism, crime, falsificare de monede au creat nenumărate probleme și tensiuni nu numai la nivelul administrației venețiene în regiune, dar și, cum am amintit deja, în relațiile cu vecinii otomani.

Această îmbinare permanentă între planul acțiunii centrelor de decizie și cel local/regional, precum și atenția cu care a fost analizat fiecare document adus în discuție constituie două calități care se regăsesc pe parcursul întregii lucrări. Cel dintâi aspect merită să fie evidențiat pentru că o astfel de abordare, deloc ușor de realizat, este specifică, de obicei, unui istoric cu un număr semnificativ de ani de cercetare. De exemplu, o foarte influentă lucrare despre istoria Mediteranei elaborată de Peregrine Horden și Nicholas Purcell (*The Corrupting Sea: A Study of the Mediterranean History*) deosebea între istorii ale Mediteranei (precum clasică lucrare a lui Fernand Braudel) și istorii *din* Mediterana care se concentrează pe un anumit

aspect sau regiune fără a le integra într-un tablou general. Prezenta carte evită această ultimă capcană și, cu toate că prin natura documentelor pare să se concentreze pe realitățile dalmatine, face întotdeauna conexiunea cu planul general al relațiilor venețiano-otomane, Senatul, bailul de la Constantinopol și marele vizir fiind adeseori amintiți pe parcursul celor șapte capitole.

Un cuvânt special trebuie menționat despre spiritul critic al autoarei. Spre deosebire de istorici care consideră textul unui document drept literă de lege, Dana Caciur-Andreescu a fost conștientă că, în spatele fiecărei mărturii, stă un îndelungat și complicat proces de negociere în care „faptele” sunt, mai mereu, prezentate în scopul obținerii unei reacții dorite. Nu în puține cazuri, cuvântul scris maschează de fapt adevăratele intenții așa cum a fost cazul tinerilor otomani trecuți în teritoriul venețian pentru a se creștina (formal Veneția a lăsat impresia că îi va constrânge să se întoarcă, dar, în realitate, a sprijinit trecerea respectivilor în regatul Ungariei) sau cazul lui Milja Popović sprijinit tacit în fărâdelegile sale de oficialii otomani deși la nivelul declarațiilor aceștia îl condamnau cu tărie. Astfel de situații ne demonstrează, dacă mai era nevoie, cât de importante sub raport metodologic (și nu numai) au fost recente lucrări elaborate de Nathalie Rothman (*Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, 2012) și de Noel Malcolm (*Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the 16th century Mediterranean World*, Oxford University Press, 2015) care au deplasat atenția de la marile personaje din centrele de decizie către actori „secundari” cu un rol însemnat în evoluția balanței de forțe în Mediterana răsăriteană. Cartea *Morlacii din Dalmația în sec. XV-XVI* face un pas semnificativ în aceeași direcție reușind să ilustreze cât de flexibilă este relația între centru și teritoriile venețiene de peste mare, să argumenteze ponderea oficialilor locali în impunerea unor decizii precum și diferențele existente, măcar în unele cazuri, între o hotărâre a Senatului venețian și felul în care a fost pusă în practică. Împrumutând și adaptând titlul cărții lui Noel Malcolm s-ar putea spune că nu numai oficialii locali sunt „agenți” ai *Serenissimei*, ci și morlacii înșiși pentru că, în funcție de diferitele provocări pe care le creează, au modelat acțiunea politică venețiană și au adăugat noi dimensiuni felului în care Republica și-a administrat teritoriile de peste mare. Poate că și mai izbutită ar fi noțiunea de supuși trans-imperiali sugerată de Nathalie Rothman pentru o categorie largă de personaje „fluide” care pendulează între Veneția și Imperiul Otoman. Morlacii par să fie astfel de supuși trans-imperiali, nu numai pentru că sunt plasați într-o zonă disputată de ambele puteri, dar și pentru că relația lor cu cele două imperii este într-un continuu proces de negociere.

Pentru a nu lungi inutil discuția aș spune că prezenta carte se bazează pe trei puncte de sprijin (bază documentară solidă, spirit critic și noutate metodologică) care conferă soliditate întregii construcții istoriografice. De la un capitol la altul, autoarea surprinde o varietate de situații de multe ori morlacii acționând contradictoriu; de

exemplu, ei apar atât ca soldați ai Veneției în confruntările cu otomanii, cât și ca supuși ai Porții implicați în atacuri împotriva teritoriilor venețiene. În mod analog, în anumite situații, morlaccii au fost victime ale unui alt grup turbulent – cel al uscocilor –, pentru ca, în alte cazuri, să acționeze în înțelegere cu aceștia. Acest comportament contradictoriu este însă explicat, de fiecare dată, printr-o foarte bună contextualizare a documentelor. Prezentarea generală a situației dintr-o regiune extrem de diversă se îmbină cu studii de caz menite să ilustreze mizele aflate în dispută la un moment dat. Asemenea studii de detaliu ilustrează cât de deosebită a putut fi politica venețiană în teritoriile stăpânite în Balcani și cât de riscant este pentru istorici de a lua *ad litteram* prevederile unor instrucțiuni remise de o autoritate reprezentanților săi într-un teritoriu. Totodată, rezolvarea unor situații a fost mereu întârziată nu numai pentru că de la producerea unui incident la adoptarea unei soluții a trecut o perioadă însemnată de timp, dar și pentru că cei puși să ducă poruncile la îndeplinire au târăganat, nu o dată, din cauza unei încrengături de relații la nivel local sau central.

S-ar putea pune, în final, întrebarea de ce o carte cu un asemenea subiect ar interesa pe un pasionat de istorie din România? Răspunsul poate conține o multitudine de argumente, dar am să mă limitez la două: analizând felul în care morlaccii au reușit să supraviețuiască și să își păstreze identitatea la hotarul dintre imperii putem înțelege ceva mai bine și istoria medievală românească. În plus, nenumăratele situații – unele foarte spectaculoase sau contradictorii – cuprinse de documentele aduse în discuție ne arată, dacă mai era nevoie, că o pagină interesantă de istorie poate fi scrisă nu numai despre Mircea cel Bătrân, Iancu de Hunedoara Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Andrea Gritti sau Suleyman Magnificul, ci și despre Milja Popović, Hector Pasqualigo, Gregor Radiech, Filippo Bragadin sau eminul otoman din Skradin. Fără a se revendica explicit de la școala microistoriei, cartea Danei Caciur-Andreescu ne oferă o cale de înțelegere a felului în care personaje „mărunte” au influențat, de multe ori decisiv politica „marilor actori” precum sultanul și marele vizir sau dogele și Senatul Veneției.

8 august 2023

Ovidiu Cristea,
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”

MULȚUMIRI

Teza de doctorat este o lucrare științifică plină de încărcătură simbolică. Realizarea ei presupune dedicare, investire de resurse de tot felul și un grad ridicat de izolare. Ritmul muncii pe care o astfel de lucrare îl presupune este invers proporțional cu timpul și resursele necesare: cu cât lucrezi mai conștiincios și mai organizat cu atât timpul curge mai repede și resursele se epuizează mai rapid. Pasiunea și entuziasmul, stimulate în permanență de descoperirile din arhive și de cărțile citite, copleșesc uneori și târăgănează scrisul. Procesul scrierii unei teze de doctorat nu este unul ușor, dar finalizarea lucrării și bucuria punerii în pagină a unei contribuții la cunoașterea trecutului trec sub uitare părțile mai puțin plăcute ale „călătoriei”.

De aceea, în parcurgerea etapelor obligatorii ale realizării acestei lucrări nu ești singur. Nenumărate și calde mulțumiri sunt deci aduse tuturor celor care cu un sfat, o idee, o carte sau o corectură au făcut ca munca mea să se transforme din notițe și observații într-o teză de doctorat și apoi în această carte. Prime mulțumiri se cuvin a se îndrepta către domnul profesor Marius Diaconescu, pentru că mi-a încurajat înclinația către cunoașterea istorică a acelor care cu greu mai pot găsi glas să-și marcheze trecerea prin timp (adică a celor care nu au lăsat dovezi istorice directe) și mi-a deschis lumea arhivelor. Sub îndrumarea domnului profesor am învățat ce înseamnă cercetarea în arhivele medievale (sau ale epocii moderne timpurii) și cum se construiește sau reconstruiește povestea unui document istoric. Tot la provocarea domnului profesor, am răspuns și atunci când am întâlnit pentru prima dată în surse cuvântul „morlac”. Lumea care s-a deschis în căutarea unui răspuns la întrebarea „cine sunt morlacii?” s-a dovedit a fi mult mai spectaculoasă și mai provocatoare decât aș fi putut crede.

Astfel a apărut și oportunitatea de a întâlni oameni minunați, care, știind sau nu, au ajutat la realizarea acestei lucrări. Mulțumesc, astfel, celor care au crezut în mine și în potențialul subiectului de cercetare privind istoria morlacilor din secolele XV-XVI și mi-au acordat bursa de cercetare „Nicolae Iorga” la Institutul de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția (2012-2014). Cei doi ani petrecuți în Veneția au însemnat interacțiune zilnică cu arhivele și cu colecțiile bibliotecilor din „cetatea lagunelor”. Sunt, deci, recunoscătoare pentru deschiderea către cercetare a Arhivelor Statului din Veneția, Bibliotecii Naționale Marciana, Bibliotecii Querini Stampalia și a bibliotecilor universității Ca'Foscari. Mult mai dificilă ar fi fost navigarea printre uriașele fonduri arhivistice fără ajutorul oferit de Florina Ciure,

Șerban Marin, Renard Gluzman, Rudolf Dinu, dar și al colegilor de la Institutul Elen de Studii Bizantine și Post-bizantine din Veneția. Mulțumiri speciale sunt aduse și pentru mai puțin cunoscuta, dar extrem de bogata bibliotecă deținută de *Scuola Dalmata di San Giorgio e Trifone* și membrilor comunității dalmatine active în Veneția, care nu s-au zgârcit în a mă îndruma, cu răbdare și cu anecdote, prin bogăția culturală a Dalmației. Profesorului Bruno Crevato Selvaggi îi mulțumesc aparte pentru toată încrederea pe care mi-a acordat-o și pentru că a arătat un interes viu pentru cercetarea pe care am desfășurat-o și încă o desfășor. Tot domniei sale îi sunt recunoscătoare și pentru introducerea în lumea *Societa Dalmata di Storia Patria* și că prin intermediul domniei sale am cunoscut pe cei mai importanți istorici ai momentului de la care, fie și „pe fugă”, am reușit să culeg idei, sugestii, sfaturi și mai ales, îndreptări.

Anii în care am lucrat la realizarea acestei lucrări (oficial 3, dar în practică mult mai mulți) au însemnat numeroase participări la conferințe internaționale și expunerea publică a unor ipoteze de lucru, care apoi au fost corectate și îmbunătățite într-atât încât am ajuns la o formă mulțumitoare. Toate aceste oportunități de interacțiune și învățare prin participare m-au adus aproape de profesorii Ovidiu Cristea, Damir Karbić și Ilona Czamańska, care au însoțit în permanență cercetarea desfășurată. Multe dintre rezultatele acestei cercetări nu ar fi fost obținute fără lucrările recomandate și procurate de domniile lor, fără discuțiile îndelungate pe care le-am avut cu fiecare în parte atunci când aspectele problematice ale acestei cercetări au trebuit disecate.

Lesne de înțeles că alături mi-au fost mult mai mulți profesori și colegi cercetători. Mulțumesc, așadar, domnului profesor Antal Lukacs, domnului profesor Ștefan Andrescu (cu aleasă considerație și respect), domnului profesor Cristian Luca, domnului profesor Andrei Timotin, domnului profesor Viorel Panaite, doamnei profesor Ileana Căzan și colegilor: Lidia Cotovanu, Ovidiu Olar, Michał Wasiucionek, Dorel Țuinea, Maria Pakucs, Gheorghe Lazăr, Radu Dipratu, Alessandro Flavio Dumitrașcu, Radu Nedici, Ionuț Epurescu-Pascovici, Marian Coman. Tot mulțumiri trebuie aduse și lui Fabian Kümmeller, care a împărtășit eforturile cercetării și scrierii unei lucrări despre Dalmația secolelor al XV-lea și al XVI-lea.

Mulțumiri și recunoștință se îndreptă și către primii îndrumători într-ale istoriei: doamnei profesor Nicolina Dura și Victorița Baran (Sârbu). Domniile lor au reușit prin pasiune și dăruire să stimuleze în permanență, să hrănească și să încurajeze curiozitatea pe care am avut-o mereu față de trecut, povești și vieți. Tot aici este locul și pentru un gând bun și recunoștință adresate către părintele Mircea Dăbâcă. Sunt sigură că din lumea liniștii unde se află s-ar fi bucurat mult de această carte și cu siguranță am fi discutat mult pe marginea ei. Uneori educația se face mai puternic și mai adânc prin ascultare.

Cum însă o astfel de lucrare depășește sfera spațiului academic infinite mulțumiri pentru sprijin și suport sunt adresate familiei și prietenilor, care m-au iubit și când nu eram de iubit. Vă mulțumesc și vă dedic această carte: tatălui, mamei, surorilor și celui mi-a stat mereu alături. Merită a fi consemnată aici și pisica care a stat nemișcată de pe foi indiferent de cât de mult timp am alocat scrisului sau cititului.

LISTA DE ABREVIERI

Arhive și fonduri de arhive:

Mss. - manuscris

nenum. - nenumerate

fl. - *filza* (dosar cu foi volante)

b. - *busta* (cutie)

reg. - *registro* (registru)

ASVe - Archivio di Stato di Venezia (Arhivele Naționale din Veneția)

Correr - Biblioteca del Musero Correr (Biblioteca muzeului Correr - Veneția)

MNL - Magyar Nemzeti Levéltár (Arhivele Naționale Maghiare), Budapesta

BaC - Bailo a Costantinopoli, ASVe

CCdX - Capi del Consiglio dei Dieci, ASVe

Lettere segrete - Collegio. Lettere segrete, ASVe

Lettere e scritture - Lettere e scritture turchesche, ASVe

SDM - Senato Deliberazioni Mar, ASVe

SDS - Senato Deliberazioni Secreti, ASVe

SDC - Senato Deliberazioni Costantinopoli, ASVe

Colecții de documente publicate

Commissiones, II - Simeon Ljubić, ed., „Commissiones et relationes Venetae” tom II (1527-1553), în *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, vol. VIII, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1877.

J. Garzonibus - Relatio viri nobilis Joannis de Garzonibus reversi comitis Traguri. Registranda in cancellaria. 1548, die X, novembris, în *Commissiones, II*, pp. 181-182.

Itinerario G. B. Giustiniano - Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano sindaco in Dalmazia ed Albania 1553, în *Commissiones, II*, pp. 190-271.

A.Valerio - Relatio viri nobilis ser Augustini Valerio, qui fuit provisor Vegle. Presentata die ultimo novembris 1527, în *Commissiones, II*, pp. 34-40.

J. F. Sagredo - Relatio viri nobilis ser Joannis Francisci Sagredo reversi comitis Sibenici. Presentata die 17 maii 1538, în *Commissiones, II*, pp. 148-150.

M. Antonio da Mula - *Relazione di Zara di M. Antonio da Mula 1543*, în *Commissiones, II*, pp. 170-175.

Commissiones, III – Simeon Ljubić, ed., „Commissiones et relationes Venetae” tom III (1525-1571), în *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, vol. XI, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1880.

A. Diedo – Relatione del sindicato di Dalmația et Albania nell'eccellentissimo senato per il magnifico meser Antonio Diedo, în *Commissiones, III*, pp. 1-30.

P. Justinian – Relatio viri nobilis domini Pauli Justiniani reversi capitanei Jadrae, praesentata die XIII februarii MDLIII, în *Commissiones, III*, pp. 48-55.

Relatione G. B. Giustiniano – Relatione del sindicato della provincia di Dalmatia et Albania havuta nell'eccellentissimo collegio perl il magnifico Giovanni Battista Giustiniano, în *Commissiones, III*, pp. 30-41.

Scrittura G. B. Giustiniano – Scrittura fatta a requisitione dei signori proveditori al Sal da Giovanni Battista Giustiniano, în *Commissiones, III*, pp. 41-45.

Fantini de Cha de Pesaro - Kolanović, Iosip, edit., „Istrumenta cancellariae Fantini de Cha de Pesaro, Comitibus Sibenici, 441-1443”, în *Monumenta Historiam Sibenici et eius districtus illustrantia*, Muzej Grada Šibenika, Šibenik, 1989.

Lamansky – Vladimir Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise. Documents extraits notices et etudes servant a eclaircir les rapports dela Seigneurie avec les grecs les slaves et la Porte Ottomane a la fin du XVe et au XVIe siecle*, Saint-Petersbourg, 1884.

Listine, II - Ljubić, Šimeon, ed. *Listine. O odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*, vol. II (1336-1347), în colecția „*Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*”, vol. 2, edit. Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1870

Listine, IV - *Listine. O odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*, vol. IV (1358-1403), în colecția „*Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*”, vol. 4, edit. Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1874

Listine, VI (1409-1412) – Sime Ljubić, „*Listine. O odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*”, vol VI (1409-1412), în *Monumenta spectantia Historiam slavorum meridionalium*, vol IX, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1878.

Listine, VII (1412-1420) - Sime Ljubić, „*Listine. O odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*”, vol VII (1412-1420), în *Monumenta spectantia Historiam slavorum meridionalium*, vol XII, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1882.

Listine, IX, (1423-1452) - Sime Ljubić, „*Listine. O odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*”, vol IX (1423-1452), în *Monumenta spectantia*

Historiam slavorum meridionalium, vol XXI, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1890.

Listine, X (1453-1469) - Sime Ljubić, „Listine. O odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republicke”, vol X (1453-1469), în *Monumenta spectantia Historiam slavorum meridionalium*, vol XXII, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1891.

Theunissen – Theunissen, Hans Peter Alexander, „Ottoman-Venetian Diplomatics: The ‘Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents”, în *EJOS*, I, 1998, nr. 2, pp. 1-689

Periodice

EJOS – Electronic Journal of Oriental Studies

OTAM – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi (Journal of the Center of Ottoman Studies; OTAM)